

Osmanlı Toplumunda Çok Eşlilik: 1670-1698 Yılları Arasında Bursa Örneği

Polygyny in Ottoman Society: The Case of Bursa Between 1670-1698

Ömer Düzbakar*

Özet

Bir erkeğin aynı anda birden fazla kadınla yapmış olduğu çok eşliliğe polijini adı verilmektedir. Osmanlı döneminde buna *taaddüd-i zevât* denilmekteydi. Osmanlı ailesinde bu tür evliliklerin oranı, çocuk sayısı, çocukların cinsiyetlerine göre oranları, mirasçılarının durumu ve birden fazla kadınla evliliğin hangi amaçlarla yapıldığına dair yapılacak araştırmalarda temel kaynak Osmanlı şer'iyye sicillerinde yer alan tereke kayıtlarıdır. Bu araştırmada 1670-1698 yılları arasındaki Bursa Şer'iyye Sicillerinde yer alan tereke kayıtları temel kaynak olarak kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İslam, Osmanlı, Kadın, Çok Eşlilik, Bursa.

Abstract

The practice of having more than one wife at the same time is called polygyny. In the Ottoman language, polygyny was called *taaddüd-i zevât*. This study explores the rate of polygyny in Ottoman family life, its function and its causes. It places special emphasis on the number of children born in such families, the ratio of sexes among children, and the situation of heirs. Such a survey of family life in Ottoman social history can best be conducted by examining the heritage records kept in the written document of the Shari'a Courts. In this study heritage records in the Sharia Court Records of Bursa between 1670-1698 has been used as primary sources.

Key Words: Islam, Ottoman, Woman, Polygyny, Bursa.

1. Giriş

Kuruluş dönemi Osmanlı tarihçisi Âşıkpaşazâde, aile kurumunun değerini şu sözlerle ifade etmektedir. “*Bu alemde maksut olan birkaç şeydir: Oğul evlendirmek,*

---

* Dr., Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi İlköğretim Bölümü.

Adres: Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi İlköğretim Bölümü 16059 Görükle/BURSA

E-mail: oduzbakar@uludag.edu.tr

kız çıkarmak ve dünyadan ahirete iman ile gitmek"¹. Türk ailesi zaman içinde en az değişime uğrayan müesseselerinden biri olduğundan² toplumun siyasi, sosyal ve hukuki durumunu anlamak için önce o toplumun küçük bir nüvesi olan aileye bakmak gerekmektedir. Küçük bir aileyi incelemek aslında o topluluğu incelemek demektir. Çünkü toplulukları aileler meydana getirmektedir. Başka bir ifadeyle aile, topluluğun en üst kademesinin başında bulunan devletin küçük bir modelidir. Ailede çocuklar üzerinde babanın otoritesi, devleti yöneten hükümdarın millet üzerindeki otoritesine benzemektedir. Bahaaddin Ögel'in ifadesiyle "*Gök kubbesi devletin, çadır ise ailenin birer örtüsü ve kubbesi idi. Gök altında devlet, çadır kubbesi altında ise aile düzeni yer almaktadır*". Bu sebeple eski Türklerde devlet düzeni ile aile düzeni arasındaki benzerlik çok canlı olmuştur³. Öyle ki Türk ailesinde görülen karı-koca arasındaki ilişki ile devlette görülen kağan-hatun hukuku arasında pek fark olmamıştır. Bir ailenin fertleri arasında sosyal ve hukuki denge varsa, o topluluklarda siyasi, sosyal ve hukuki denge var demektir. Bundan dolayı da Türk aile yapısında, onun eski Türk siyasi kuruluşlarına yansıyan, fertlerin davranışlarını, mülkiyet anlayışını, ferdi hukuku, adaleti, dini vs. özellikleri tespit etmek mümkündür⁴. Tüm bunlar dikkate alınarak Türk ailesinin temelinde görülen hukuki ve sosyal ortam, hiç şüphesiz en yüksek devlet düzeninde de kendini göstermiştir diyebiliriz⁵.

Osmanlı'da gelenek ve din, siyasetin toplumsal temellerini oluşturur. Geleneğin övdüğü erkek eşi ve çoluk çocuğu üzerindeki tüm tasarrufunu Tanrı adına başarıyla kullanan erkektir. Geleneğin övdüğü kadın güzeldir, çünkü erkeğine itaatkârdır. Geleneğin övdüğü çocuk, büyüklerine, anne-babaya itaatkârdır. Ortaasya, Uzakdoğu ve Ortadoğu'nun geleneksel tarihinden süzülüp gelen bu değer önce bireyi, sonra aileyi oradan da toplumu niteleyecek bir güç ve genişliğe ulaşmıştır. Bu yüzden tarihteki tüm Türk devletlerinde olduğu gibi Osmanlı'da da bu toplumsal zemin siyasal iktidarı biçimlendirmiştir. İtaatin yol açtığı teslimiyet daima itaat kurumuna merkezi bir masumiyet ve güven kazandırmıştır. İtaat ve himaye taraflardan birine güven ve yaşam kolaylığı kazandırırken, diğerini iktidar ve güç sahibi yapmıştır⁶. Yöneten ve yönetilen

¹ Aşıkpaşazade, *Aşıkpaşaoğlu Tarihi*, Haz. Nihal Atsız, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1970, s. 15.

² Refik Turan, "Osmanlıların Kuruluş Yıllarında Türk Ailesi", *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, I, Başbakanlık Aile Araştırmaları Kurumu Yayınları, Ankara 1992, s. 82.

³ Bahaaddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, II, Milli Eğitim Bakanlığı Basımevi, İstanbul 1971, s. 137.

⁴ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1999, s. 202.

⁵ Abdülkadir Donuk, "Çeşitli Topluluklarda ve Eski Türklerde Aile", *Aile Yazıları 1, Temel Kavramlar Yapı ve Tarihi Süreç*, Derleyenler: Beylü Dikeçligil, Ahmet Çiğdem, Ankara: Aile Araştırmaları Kurumu Yayınları, Ankara 1991, s. 287.

⁶ İsmail Doğan, "Osmanlı Ailesinin Sosyolojik Evreleri: Kuruluş, Klâsik ve Yenileşme Dönemleri", *Osmanlı*, Ed. Güler Eren, V, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 372.

herkesin bir aileye mensubiyeti olduğuna göre fertlerin toplum içindeki konumlarına etki eden en önemli müessese ailedir.

Türk aile yapısının sağlam temellere dayanmış olmasını Tahsin Banguoğlu şu sözlerle ifade etmektedir: “Eğer biz 17. yüzyıldan bu yana ayakta kalabildiysek bu Türk ailesinin sağlamlığından ileri gelmektedir. Türk ailesi bozulmamış ve cemiyet içindeki ağırlığını koruyabilmiştir. Eğer bizim yerimizde dağınık bir yapıya sahip bir cemiyet olsaydı, çoktan bozulup değişmiş olacaktı”⁷.

2. Taaddüd-i zevcât (polijini)

Osmanlı aile hukuku, İslâm aile hukukunun ortaya koyduğu ilkeler çerçevesinde oluşmuştur. Bu ilkelere ters düşmeyen bazı örf ve adetten kaynaklanan uygulamalara da yer verilmiştir⁸. Bir erkeğin aynı anda evli bulunabileceği eş sayısını da bu ilkeler belirlemiştir.

Kur’ân’ı Kerim’de;

“Eğer yetim kızlar hakkında âdil davranmamaktan korkarsanız, (onların yerine) sizin için uygun olan kadınlarla ikiye, üçe ve dörde kadar evlenin. Eğer (aralarında) adaletli davranmamaktan korkarsanız, bir tane ile yabut elinizin altındakiyle yetinin; bu, haksızlık etmemeniz için daha elverişlidir”⁹

şeklinde belirtildiği üzere İslâm dini toplumda ancak dörde kadar evliliğe müsaade etmiş, bunu da kadınlar arasında adaletli olma şartına bağlamıştır. Bir başka ayette ise;

“(Eşlerinizi olan) kadınlar arasında, çok bırsılı olsanız bile adaletli davranmaya asla gücünüz yetmez. Buna rağmen biç olmazsa yalnız birine meyledip de diğerini (kocalı mı, yoksula kocasız mı gibi) askıda bırakmayın. (Kadınlar arasında) düzeltir ve (onlara kötü muamele etmekten) sakınırsanız, Allah, şüphesiz, çok bağışlayıcıdır, çok merhametlidir”¹⁰

şeklinde eşler arasında adil davranılamayacağı belirtilerek tek eşlilik tavsiye edilmektedir.

Çok eşlilik konusunda klâsik dönemin ünlü âlimi Kınalızâde Ali Çelebi’nin fikirleri dikkat çekicidir. “Erkek, ilk eşyle yetinip, üzerine başka kadın ve cariye

⁷ Tahsin Banguoğlu, “Türklerde Aile”, *Aile Yazıları 1, Temel Kavramlar Yapı ve Tarihi Süreç*, Derleyenler: Beylül Dikeçligil, Ahmet Çiğdem, Başbakanlık Aile Araştırmaları Kurumu Yayınları, Ankara 1991, s. 360.

⁸ Ayrıntılı bilgi için bakınız: İlber Ortaylı, “Osmanlı Aile Hukukunda Gelenek, Şeriat ve Örf”, *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, II, ss. 456-467.

⁹ Nisa Suresi 4/ 3.

¹⁰ Nisa Suresi 4/129.

almamalıdır”, “*Erkek evde tendeki can gibidir. İki bedene bir can olmadığı gibi, iki eve de bir erkek yakışmaz*”¹¹ şeklinde tek eşliliği savunmaktadır.

Osmanlı'nın ilk dönemlerinde görülen çok eşliliğin sebepleri arasında devletin sürekli gazâ halinde olması, giderek büyüyen toplumun karşılaştığı özel durumlar ve gün geçtikçe büyüyen bir coğrafyada yerleşme isteklerinin olduğu söylenebilir. Yenilgiye uğrattıkları Bizanslıların geride bıraktıkları güzel kızları ve dul kalan kadınları Türk askerleri için çokeşliliğin toplumsal onayını sağlayan unsurlar olmuştur¹². Bu sayede yeni geldikleri bir alanda sadece güzel bir kadınla evlenmekle kalmıyor, o kadınlara ait olan içinde kurulu bir düzenin mevcut olduğu bir eve de sahip oluyorlardı. Bu durumu en iyi şekilde Orhan Gazi'nin İznik'e girişini anlatan Aşıkpaşazade'nin şu ifadelerinde görmek mümkündür¹³:

“(Türkler şehre girince) kâfirler karşıladılar. Sanki padişahları ölmüş de oğlunu tahta geçirir gibi oldular. Bilhassa kadınlar çok geldiler. Orhan Gazî: “Bunların erkekleri hani? diye sordu. “Kırıldılar, kimi savaştan kimi açlıktan” diye cevap verdiler. Aralarında pek güzel olanları çoktu. Orhan Gazî bunları gazîlere paylaştırdı. Emretti: “Bu dul kadınları nikâh edin, alın” dedi. Öyle yaptılar. Şehrin mamur evleri vardı. Evlenen gazîlere verdiler. Hazır ev ve kadın ola, kim kabul etmeye.”

Osmanlı toplumunda birden fazla eşle evlilik yapanların maddi durumlarının tahlili ve eş sayısı ile olan ilişkisinin tespiti önemli bir kriter olarak görülmektedir. Çalışmamız sırasında 1670-1698 yılları arasında erkeklere ait toplam 717* tereke kaydı tespit edilmiştir. Bunlar arasında çok eşli olan erkeklerin toplam sayısı 59'dur. Çok eşli olan erkeklerin terekeleri gruplandırıldığında 0-20000 aralığında %45,76 (27 kayıt), 20001-40000 aralığında %18,64 (11 kayıt), 40001-60000 aralığında %3,38 (2 kayıt), 60001-80000 aralığında %5,08 (3 kayıt), 80001 ve üzeri olanlarda ise %27,11 (16 kayıt) bulunmaktadır. Verilen bu bilgiler birden fazla eşle evlenmenin genellikle maddi durumları yüksek olan zümrede olduğu yolundaki yaygın olan kanaatin aksini

¹¹ Kınalızâde Ali Çelebi'nin üç ciltlik Ahlâk-ı Alâî adlı eserinin ikinci cildi aile konusuna ayrılmıştır. İlm-i Tedbir-i Menzil adını taşıyan bu eserde özellikle aile ve çocukların terbiyesi, aile bireylerinin birbirlerine karşı hak ve ödevleri ile aileyi bir arada tutan sevgi ve saygı bağları üzerinde durulmuştur. Ayrıntılı bilgi için bakınız: Hüseyin Öztürk, *Kınalızâde Ali Çelebi'de Aile*, 2. baskı, Başbakanlık Aile Araştırmaları Kurumu Yayınları, Ankara 1991, s. 98-132.

¹² Ronald Jennings, “Gazi Tezi Üzerine Bazı Düşünceler”, (Çev. Salih Pay), *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 7, Sayı 7, Bursa 1998, s. 663.

¹³ Aşıkpaşazade, *Aşıkpaşaoğlu Tarihi*, s. 66.

* Bu rakama gayrimüslim ve bekâr erkekler dahil değildir.

göstermektedir¹⁴. Ömer Demirel, Adnan Gürbüz ve Muhiddin Tuş tarafından yapılan incelemede de benzer sonuçlara varılmıştır¹⁵.

TABLO 1. 1670-1698 Yılları Arasında Bursa Şer'iyye Sicillerine Göre Evli Erkeklerin Eş Sayılarının Gelir Durumlarına Göre Dağılımı

Erkeklerin Eş Sayısı	Gelir Durumu (Akça)										GENEL	
	0-20000	%	20001-40000	%	40001-60000	%	60001-80000	%	80001 ve üzeri	%	Sayı	%
Bir Kdn. Evl. Erk.	369	56,1	91	13,9	52	7,9	20	3	126	19,1	658	91,8
İki Kdn. Evl. Erk.	27	48,2	11	19,6	1	1,8	3	5,4	14	25	56	7,8
Üç Kdn. Evl. Erk.	-	-	-	-	-	-	-	-	1	100	1	0,1
Dört Kdn. Evl. Erk.	-	-	-	-	1	50	-	-	1	50	2	0,3
TOPLAM	396	55,2	102	14,2	54	7,6	23	3,2	142	19,8	717	100

¹⁴ Bakınız: Tablo 1; Tablo 2.

¹⁵ Ömer Demirel, Adnan Gürbüz, Muhiddin Tuş, "Osmanlılarda Ailenin Demografik Yapısı", *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, I, Başbakanlık Aile Araştırmaları Kurumu Yayınları, Ankara 1992, s. 104-105.

TABLO 2. Birden Fazla Kadınla Evlilik Yapan Erkeklerin Özellikleri

Sosyal Statü	Eş Sayısı	Çocuk Sayısı				Tereke Miktarı (akça)				
		Çocuksuz	Kız	Erkek	TOPLAM	0-20000	20001-40000	40001-60000	60001-80000	80001 ve üzeri
Hacı	2		2		2					992520
Hacı	2		2	2	4					81233
Hacı	2		1		1			51240		
Hacı	2		3	2	5		24387			
Hacı	2		1		1	11464				
Hacı	3		3	1	4					408840
Hacı	2			1	1	20000				
Hacı	2			2	2		21334			
Hacı	4		2	2	4			48770		
Hacı	2	x			0					249840
Hacı	2		1		1					109644
Hacı	2			1	1					310680
Hacı	2	x			0	14418				
Hacı	2	x			0		37200			
Hacı	2			2	2	19914				
Hacı	2			1	1					105240
Hacı	2		1	2	3	11030				
Hacı	2			1	1			56989		
Hacı	2			4	4					238962
Hacı	2		1	3	4					144000
Hacı	2		1	1	2	11280				
Hacı	2	x			0	0				
Hacı	2		3	1	4					137040
Hacı	2		1		1	10030				
Hacı	4		1		1					156720
Efendi	2		1	6	7					230640
Efendi	2		4		4					152591
Efendi	2			4	4		33813			
Efendi	2		1		1	19966				
Efendi	2		2	3	5		34080			
Efendi	2		2		2		21900			
Efendi	2		2	3	5	14845				
Efendi	2			3	3	3960				
Çelebi	2			2	2	3720				
Çelebi	2		2	2	4	16142				
Çelebi	2		1		1	9116				
Çelebi	2			3	3					83640
Çelebi	2	x			0	360				
Çelebi	2		1	3	4			63744		
Dede	2		1		1			61887		
Helvacı Usta	2		1	4	5	11602				

Haffaf	2			1	1		33413			
Demirci	2			2	2	4091				
Seyyid	2		1		1		28168			
Seyyid	2		5	3	8					177720
Ağa	2		2		2		33000			
Bey	2		2	2	4	15965				
Beşe	2	x			0	838				
-	2	x			0	5335				
-	2		2	1	3	713				
-	2		1	2	3					108430
-	2		1		1	8868				
-	2		1		1		30600			
-	2		3		3	6541				
-	2		1	2	3		26220			
-	2		3		3	1200				
-	2			1	1	17842				
-	2	x			0	6998				
-	2		2	2	4	15360				

Osmanlı toplumunda çok eşliliğin temel sebebi ilk eşten çocuklarının olmamasıdır. Evlilikte çocuğun olmayışının sebeplerini kadından kaynaklandığı düşüncesi hâkimdir. Böyle bir durumda ilk evliliklerinden çocuk sahibi olamayan erkekler iki ya da üçüncü eş ile evlenme yoluna gitmektedir. Ömer Demirel'in yapmış olduğu çalışmada tek ve çok eşli grupların tereke miktarlarının birbirine yakın olması ve bu tür evliliğin yalnızca belirli gruplar içinde görülmediği ortaya çıkmıştır. Birden fazla evliliğin temel sebebi çocuk edinme ve Osmanlı toplumunda nesep devam ettirme isteği olduğu sonucuna varmıştır¹⁶. Osmanlı, tıp alanında çağdaşı olan diğer devletlere oranla oldukça gelişmiş olmasına rağmen günümüz sağlık sisteminin olmadığı dönemlerde ailelerin çocuk sahibi olmalarını engelleyen durumlarda kadın ya da erkekten kaynaklanan problemlerin tümü halledilememekteydi. Dolayısıyla bugün kadın veya erkekten kaynaklanan hastalıklara tıbbi müdahaleler yapılarak aileler çocuk sahibi olurken Osmanlı döneminde çocuk sahibi olamayan erkeğin çıkış yollarından biri de ikinci evlilik yapma şansıdır. Çok eşliliğe iten bir diğer sebep ise özellikle ziraat gibi kol gücüne dayanan ekonomilerde nüfusun üretim artışına yapacağı katkıdır¹⁷. Hüseyin Özdeğer, Bursa Tereke Defterleri'ne yönelik olarak yapmış olduğu çalışmada refah durumlarının iyi olduğu anlaşılan ailelerin az sayıda çocuğa sahip olduklarını belirtmektedir. Bursa'da ipekçilik ve dokumacılık gibi tamamıyla insan gücüne dayalı olarak yürütülen el sanatları birer aile işletmesi halinde olup, bu durum fazla miktarda çalışan insana ihtiyaç duyurmaktadır. Aile nüfus ortalamasının düşük oluşu sebebiyle bu iş gücünü

¹⁶ Ömer Demirel, "1700-1730 Tarihlerinde Ankara'da Ailenin Niceliksel Yapısı", *Belleten*, LIV/211, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991, s. 951.

¹⁷ Said Öztürk, "Osmanlı Toplumunda Çok Evliliğin Yeri", *Osmanlı*, Ed. Güler Eren, V, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 408.

köle istihdamı ile kapatıldığını ortaya koymuştur¹⁸. Yapmış olduğumuz çalışmada tereke kayıtlarından öğrendiğimiz bilgilere göre çocuk sahibi olan 1007 kişiden bir çocuğu olanların 346, iki çocuğu olanların 339, üç çocuğu olanların 192, dört çocuğu olanların 89, beş çocuğu olanların 25, altı çocuğu olanların 10, yedi ve sekiz çocuğu olanların ise yalnızca 3'er kişi olduğu görülmektedir¹⁹.

Birden fazla eşle evliliklerin çocuk sahibi olma isteğinden dolayı yapılmasına rağmen bazı ailelerin çocuksuzluk durumunun hâlâ devam ettiği görülmüştür. Çocuksuzluk halinin iki eşli evliliklerde nispeten fazlaca görülmesi, hatta üç eşle evlilik yapmış ailelerde de rastlanması ilginçtir. Bu durum çocuksuzluğun tek sebebinin kadın olmadığının göstergesi sayılabilir²⁰. Bizim yapmış olduğumuz araştırmada da iki eşle evli olan sekiz erkeğin hiç çocuğunun olmadığı görülmektedir²¹.

Osmanlı toplumu ile batı toplumlarındaki aile yapılarının çok eşlilik açısından bir karşılaştırmasını yapacak olursak kanunî çok eşliliğin birincisinde serbest bırakıldığını ikincisinde ise yasaklandığını görürüz. Fiili duruma bakıldığında ise sanılanın aksinedir. Osmanlı ailesi bir İslâm ailesi örneği olarak çok eşliliğin serbest olmasına rağmen, genellikle tek eşli bir mahiyet taşıdığı görülür. Gerek arşiv kaynakları, gerek seyahatnameler aynı anda birden fazla eşle yapılan evliliklerin çok olmadığını göstermektedir. Klâsik dönem için özellikle tereke defterleri üzerinde yapılan araştırmalara göre birden fazla eşlilik oranları %5-12 arasındadır. Yine birden fazla eşle evlilik oranı köylerde şehirlere göre düşüktür. Bunun gelir ve servet farklılığından kaynaklandığı söylenebilir. Ancak özellikle şehirlerde yapılan araştırmalar birden fazla evlilik ile servet arasında doğrusal bir ilişki olmadığını göstermektedir²².

¹⁸ Hüseyin Özdeğer, *1463-1640 Yılları Bursa Şehri Tereke Defterleri*, Bayrak Matbaacılık, İstanbul 1988, s. 55-56.

¹⁹ Bakınız: Tablo 3.

²⁰ Ömer Demirel, Adnan Gürbüz, Muhiddin Tuş, "Osmanlılarda Ailenin Demografik Yapısı", s. 106.

²¹ Bakınız: Tablo 2.

²² Ahmet Tabakoğlu, "Osmanlı Toplumunda Aile", *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, I, Başbakanlık Aile Araştırmaları Kurumu Yayınları, Ankara 1992, s. 93. XVII. yüzyıla kadar gayrimüslim batı dünyasında çok kadınla evliliklerin görüldüğü fakat bu tarihten sonra kilisenin aldığı bir kararla birden fazla kadınla evliliğin yasaklandığı görülmektedir. Ayrıntılı bilgi için bakınız: Abdullah Ulvan, *İslâm'da Dört Evlilik ve Resûlullah'ın Çok Evlenmesindeki Hikmetler*, Çev. İ. Hakkı Sezer, Uysal Kitabevi, Konya 1985, s. 17-22. Dinlerin çok kadınla evliliğe bakış açıları açısından bir değerlendirme için bakınız: Abdurrahman Kurt, "Dini Kaynakların Çokeşliliğe İlişkin Görüşleri ve Osmanlılarda Çok Eşlilik", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VIII/8, Bursa 1999, s. 183-214.

TABLO 4. Terekelerde Sosyal Statüsü Belli Olan Ailelere Göre Çocuk Dağılımı

Sosyal Statü	Belge Sayısı	Çocuk Sahibi Olanlar	Toplam Çocuk Sayısı
Ağa	8	6	22
Attar	1	1	1
Attar, Hacı	1	1	3
Bakkal, Hacı	1	-	-
Berber	1	1	1
Beşe	22	15	29
Bey	9	6	21
Çavuş	4	4	8
Çelebi	43	28	71
Debbağ, Çelebi	1	1	1
Debbağ, Dede	1	1	3
Debbağ, Hacı	2	2	3
Dede	13	10	19
Demirci	1	1	2
Deveci	1	1	2
Efendi	49	35	99
Hacı	141	101	234
Hacı, Ağa	3	3	5
Hacı, Beşe	6	3	8
Hacı, Bey	3	2	6
Hacı, Çavuş	1	1	5
Hacı, Dede	1	1	2
Hacı, Efendi	1	1	2
Hafız, Efendi	1	-	-
Harrat	1	1	1
Helvacı	1	1	5
Hoca	1	1	3
İmam	1	1	3
Kadifeci	1	-	-
Kadifeci, Çelebi	1	1	4
Kasap	1	1	3
Kasap, Hacı	1	1	1
Kethüda	1	1	3
Molla	3	2	4
Müderriş	5	3	10
Müezzîn	3	2	3
Nalbant	1	1	6
Nalbant, Çelebi	1	-	-
Nalbant, Hacı	1	-	-

Nalbur, Hacı	2	2	6
Odabaşı	1	1	1
Pazarcı	1	1	1
Pazarcı, Hacı	1	1	3
Pesticilci	1	1	1
Sabbağ	2	1	2
Sarraç	2	1	3
Seyyit	22	19	68
Seyyit, Ağa	1	-	-
Seyyit, Çavuş	1	1	2
Seyyit, Çelebi	1	1	8
Simkeş	1	-	-
Şerife	21	16	31
Şeyh	1	1	5
Şeyh, Efendi	3	1	7
Tüccar (Ermeni)	2	2	5
Tüccar, Hacı	1	1	5

İncelediğimiz döneme ait terekelerdeki toplam 1729 kayıttan sosyal statüsü belli olanların sayısı 428'dir. Buna göre belli bir statüye sahip olanların oranı %24,75'dir. Bunlardan evli ve çocuğu olanların sayısı 291 olup, çocuk sahibi olanların ortalama çocuk sayısı ise 2,54'dür²³. Tüm terekelerdeki ortalama çocuk sayısı ise 2,15'dir. Bu veriler XVII. yüzyıl sonlarında Bursa'daki ailelerin çocuk sayılarının oldukça az olduğunu göstermektedir.

Osmanlı'da yasal olmasına rağmen çok kadınla evliliğin yaygın olmaması, eşlerin tümüne bakma güçlüğü, kadın zengin olsa bile nafakasının kocasına ait olması, onun akrabaları ve diğer eşlerinden ayrı yaşama hakkının bulunması, evin huzur ve saadetini bozma endişesi ve nihayet ana-babanın evli erkeklere kız vermeme yönünde titiz davranmaları gibi çeşitli sebeplere bağlanabilir²⁴. Batılı bir gözlemci bu konuda şunları söylemiştir:

“Kanun mü'minlerin dört kadın almasına müsaade ettiği halde, bir kadından fazlasını alabilecek kadar zengin olan pek az Türk vardır. Ne kadar karısı varsa o kadar evi olması ve bunların da başlı başına idaresi lazımdı”²⁵.

²³ Terekelerde Sosyal Statüsü Belli Olan Ailelere Göre Çocuk Dağılımı Bakınız: Tablo 4.

²⁴ Abdurrahman Kurt, “Osmanlı Toplumunda Poligami”, s. 405.

²⁵ H. Von Moltke, *Türkiye Mektupları*, İstanbul: Remzi Kitabevi, İstanbul 1969, s. 37.

Asıl hedef bir kadınla bir erkeğin evli olmasıdır. Kadının birden fazla koca ile aynı zamanda evli olması kesin olarak yasaktır; çünkü bu durumda sağlıklı bir aile kurumunu oluşturmak ve korumak mümkün olmayacaktır. Bir erkeğin birden fazla kadın ile (dörde kadar) aynı zamanda evli olması, başta zinayı önleme üzere bir takım sosyal, ahlaki, ekonomik, fizyolojik ve psikolojik sebeplerle caiz kılınmakla beraber kötüye kullanılmasını önleyen tedbirler alınmış, gerçekleştirilmesi zor şartlara bağlanmış ve ilk hanıma itiraz hakkı tanınmıştır²⁶.

Farklı dönemleri kapsayan Osmanlı'nın çeşitli bölgelerinde yapılan araştırmalarda tek eşliliğin çok yoğun olduğu görülmektedir. Örneğin Rifat Özdemir'in Tokat'a yönelik olarak 1771-1810 tarihlerini kapsayan çalışmasında erkeklerin tek eşlilik oranı %84,26'dır²⁷. Hüseyin Çınar'ın Gaziantep'e yönelik olarak 1700-1750 tarihlerini kapsayan çalışmasında tek eşlilik oranı %84'tür²⁸. Zeynel Özlü'nün yine Gaziantep'e yönelik olarak 1760-1777 tarihlerini kapsayan çalışmasında tek eşlilik oranı %91,6'dır²⁹. Bizim yapmış olduğumuz çalışmada ise tek eşlilik oranı %91,8'dir³⁰. Görüldüğü gibi eş sayıları hakkında yaygın kanaatin aksine Osmanlı toplumunda birden fazla eşle yapılan evlilik pek de yaygın değildir. Arşiv kaynaklarının ortaya koyduğu bu neticeyi, seyahatname türündeki kaynaklar da teyit etmektedir³¹.

²⁶ Hayrettin Karaman, "İslâm'ın Getirdiği Aile Anlayışı", *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, II, Başbakanlık Aile Araştırmaları Kurumu Yayınları, Ankara 1992, s. 388.

²⁷ Rifat Özdemir, "Tokat'ta Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı" (1771-1810), s. 427.

²⁸ Hüseyin Çınar, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Ayıntâb Şehri'nin Sosyal ve Ekonomik Durumu*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2000, s. 157-158.

²⁹ Zeynel Özlü, *Kassam Defterlerine Göre XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Gaziantep*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2002, s. 17-21.

³⁰ Bakınız: Tablo 5. Haim Gerber tarafından yapılan çalışmada Bursa'da XVII. yüzyılda iki binden fazla tereke kaydının incelenmesi sonucunda yirmi çok eşli erkek örneğinin geçtiği belirtilmektedir. Haim Gerber, "Bir Osmanlı Şehri Olan Bursa'da Kadının Sosyo-Ekonomik Statüsü (1600-1700)", (Çev. Hayri Erten), *Selçuk Üniversite İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sa. 8, Konya 1998, s. 329. Aynı dönemi araştırmamıza rağmen aradaki bu fark incelenilen terekelerdeki tüm kayıtların Haim Gerber tarafından çalışmaya yansıtılmamış olmasından kaynaklanmış olabilir.

³¹ İlber Ortaylı, "Anadolu'da XVI. Yüzyılda Evlilik İlişkileri Üzerine Bazı Gözlemler", *Osmanlı Araştırmaları*, I, s. 37.

TABLO 5. 1670-1698 Yılları Arasında Bursa Şer'iyye Sicillerine Göre
Erkeklerin Eş Sayıları

Erkeklerin Eş Durumu	Sayı	%
Bir Kadınla Evli Olan Erkekler	658	91,8
İki Kadınla Evli Olan Erkekler	56	7,8
Üç Kadınla Evli Olan Erkekler	1	0,1
Dört Kadınla Evli Olan Erkekler	2	0,3
TOPLAM	717	100

Birden fazla eşle evlilik yapan kişilerin terekelerindeki mal paylaşımlarında eşlerine eşit miktarda mal kaldığı görülmektedir. Hasan Paşa Mahallesi'nde vefat eden Kürt Recep'in her iki eşine de 554'er akça hisse düşmüştür³².

Çok eşlilik ile ilgili olarak Bursa Kütüğü'ne yansıyan ilginç bir kayıt vardır. Buna göre, 1543'de Mustafa kızı Hatun, mahkemeye başvurarak kocası Musa oğlu Yusuf'u ihzar ettirip "Sen hatunun olan Hatun'u boşamışsın, ben muhâlaa³³ oldum" deyince Yusuf "Benim başka bir nikâhlım dahi vardı, ismi dahi Hatun'dur, debbağ kızıdır. Ben onu boşadım dedikte "Ben debbağ kızayım" deyip ikame-i beyyineden âciz olup, mezbur Yusuf'a "Niyetin debbağ kızı Hatun" olduğuna yemin verilmiştir³⁴. Görüldüğü gibi aynı anda iki kişiyle evli olan Yusuf'un eşlerinin ikisinin adının da Hatun olması karışıklığa sebep olmuştur.

3. Sonuç

Altı asır ayakta kalabilmiş bir devletin kuşkusuz sağlam bir aile yapısının olması gerekir. Bu yapı içinde anne ya da eş olarak kadınların sahip oldukları haklar da önemlidir. Çoğunlukla seyahatnamelerde ya da oryantalistlerin yazmış olduğu eserlerde Osmanlı kadını denilince eve hapsolmuş, toplumdan soyutlanmış, eşinin evlendiği diğer hanımları ile birlikte yaşamaya mecbur birer kişi tasvir edilir. Oysa her dönemin şartları o toplumu şekillendirir. Her ne kadar

³² BŞS B 149 37a.

³³ İslâm hukukunda evliliği sona erdirmeye yetkisi kocaya verilmiş olmakla birlikte, kadın isterse, nikâh akdi esnasında boşanma salahiyetinin kendisine ait olduğuna dair bir kayıt koydurabilir. Ayrıca, evlilik hayatını devam ettiremeyeceğine kanaat getiren kadın, belli bir bedel karşılığında kocasından boşanma talebinde bulunabilmektedir. Buna Muhâlaa adı verilmektedir. Saim Savaş, "Fetva ve Şer'iyye Sicillerine Göre Ailenin Teşekkülü ve Dağılması", *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, II, Başbakanlık Aile Araştırmaları Kurumu Yayınları, Ankara 1992, s. 530.

³⁴ Kamil Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü*, I, Bursa Yazma ve Eski Basma Eserler Kütüphanesi, Genel Kit., nu. 4519, s. 275.

İslamiyet erkeğe dört kadına kadar evliliğe müsaade etmişse de bunun toplumda görülme oranı sanıldığı kadar fazla değildir. Erkekleri bu tür evliliğe iten sebepler arasında özellikle Osmanlı'nın ilk dönemlerinde gaza anlayışı ve bunun getirdiği sonuçlar, ilk eşten çocuk sahibi olmaması ya da sürekli olarak kız çocuğunun olması gösterilebilir. Bu tür evliliklerin çok görülmemesinin sebepleri arasında eşlerin tümüne bakma güçlüğü, kadın zengin olsa bile nafakasının kocasına ait olması, onun akrabaları ve diğer eşlerinden ayrı yaşama hakkının bulunması, evin huzur ve saadetini bozma endişesi ve ana-babanın evli erkeklere kız vermeme yönünde titiz davranmaları gibi çeşitli sebepler sıralanabilir. Ayrıca birden fazla eşle evlenen erkeklerin maddi durumlarının iyi olduğu şeklindeki görüş de yanlıştır.

Kaynakça

- Aşıkpaşazade, *Aşıkpaşaoğlu Tarihi*, Haz. Nihal Atsız, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1970.
- Banguoğlu, Tahsin, “Türklerde Aile”, *Aile Yazıları 1, Temel Kavramlar Yapı ve Tarihi Süreç*, Derleyenler: Beylü Dikeçligil, Ahmet Çiğdem, Başbakanlık Aile Araştırmaları Kurumu Yayınları, Ankara 1991, s. 359-363.
- Bursa Şer'iyye Sicilleri (BŞS) B 108, B 137, B 138, B 139, B 141, B 142, B 149, B 151, B 152, B 153, B 187, B 204, B 210.
- Çınar, Hüseyin, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Ayıntab Şehri'nin Sosyal ve Ekonomik Durumu*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2000.
- Demirel, Ömer, “1700-1730 Tarihlerinde Ankara'da Ailenin Niceliksel Yapısı”, *Belleten*, LIV/211, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, s. 945-961.
- Demirel, Ömer, Adnan Gürbüz, Muhiddin Tuş, “Osmanlılarda Ailenin Demografik Yapısı”, *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, I, Başbakanlık Aile Araştırmaları Kurumu Yayınları, Ankara 1992, s. 97-161.
- Doğan, İsmail, “Osmanlı Ailesinin Sosyolojik Evreleri: Kuruluş, Klâsik ve Yenileşme Dönemleri”, *Osmanlı*, Ed. Güler Eren, V, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 371-396.
- Donuk, Abdülkadir, “Çeşitli Topluluklarda ve Eski Türklerde Aile”, *Aile Yazıları 1, Temel Kavramlar Yapı ve Tarihi Süreç*, Derleyenler: Beylü Dikeçligil, Ahmet Çiğdem, Aile Araştırmaları Kurumu Yayınları, Ankara 1991, s. 287-301.
- Gerber, Haim, “Bir Osmanlı Şehri Olan Bursa'da Kadın'ın Sosyo-Ekonomik Statüsü (1600-1700)”, (Çev. Hayri Erten), *Selçuk Üniversite İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sa. 8, Konya 1998, s. 327-343.
- Jennings, Ronald, “Gazi Tezi Üzerine Bazı Düşünceler”, Çev. Salih Pay, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 7, Sayı 7, Bursa 1998, s. 661-671.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1999.
- Karaman, Hayrettin, “İslâm'ın Getirdiği Aile Anlayışı”, *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, II, Başbakanlık Aile Araştırmaları Kurumu Yayınları, Ankara 1992, s. 385-395.
- Kepecioğlu, Kamil, *Bursa Kütüğü*, I, Bursa Yazma ve Eski Basma Eserler Kütüphanesi, Genel Kit., nu. 4519, s. 275.
- Kurt, Abdurrahman, “Dini Kaynakların Çokeşliliğe İlişkin Görüşleri ve Osmanlılarda Çok Eşlilik”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VIII/8, Bursa 1999, s. 183-214.
- Moltke, H. Von, *Türkiye Mektupları*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1969.
- Nisa Suresi 4/3; 129.
- Ortaylı, İlber, “Osmanlı Aile Hukukunda Gelenek, Şeriat ve Örf”, *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, II, Başbakanlık Aile Araştırmaları Kurumu Yayınları, Ankara 1992, s. 456-467.
- Ortaylı, İlber, “Anadolu'da XVI. Yüzyılda Evlilik İlişkileri Üzerine Bazı Gözlemler”, *Osmanlı Araştırmaları*, I, İstanbul 1980, s. 33-40.
- Ögel, Bahaaddin, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, II, Milli Eğitim Bakanlığı Basımevi, İstanbul 1971.
- Özdeğer, Hüseyin, *1463-1640 Yılları Bursa Şehri Tereke Defterleri*, Bayrak Matbaacılık, İstanbul 1988.

- Özdemir, Rifat, “Tokat’ta Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı” (1771-1810), *Aile Yazıları 1, Temel Kavramlar Yapı ve Tarihi Süreç*, Derleyenler: Beylü Dikeçligil, Ahmet Çiğdem, Aile Araştırmaları Kurumu Yayınları, Ankara 1991, s. 411-456.
- Öztürk, Hüseyin, *Kınalızâde Ali Çelebi’de Aile*, 2. baskı, Başbakanlık Aile Araştırmaları Kurumu Yayınları, Ankara 1991.
- Öztürk, Said, “Osmanlı Toplumunda Çok Evliliğin Yeri”, *Osmanlı*, Ed. -Güler Eren, V, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 407-411.
- Özlü, Zeynel, *Kassam Defterlerine Göre XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Gaziantep*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2002.
- Savaş, Saim, “Fetva ve Şer’iyye Sicillerine Göre Ailenin Teşekkülü ve Dağılması”, *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, II, Başbakanlık Aile Araştırmaları Kurumu Yayınları, Ankara 1992, s. 504-547.
- Tabakoğlu, Ahmet, “Osmanlı Toplumunda Aile”, *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, I, Başbakanlık Aile Araştırmaları Kurumu Yayınları, Ankara 1992, s. 92-96.
- Turan, Refik, “Osmanlıların Kuruluş Yıllarında Türk Ailesi”, *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, I, Başbakanlık Aile Araştırmaları Kurumu Yayınları, Ankara 1992, s. 82-91.
- Ulvan, Abdullah, *İslâm’da Dört Evlilik ve Resûlullah’ın Çok Evlenmesindeki Hikmetler*, Çev. İ. Hakkı Sezer, Uysal Kitabevi, Konya 1985.